तण्डुल पुं० न० तडि–उलच्। निस्तुषधान्ये। "शस्यं क्षेत्रगतं प्रोक्तं सतुषं धान्यमुच्यते। निस्तुषस्तण्डुलः प्रोक्तः स्विन्नमन्नमुदाहृतम्" आ० त०। "शालितण्डुलप्रस्थस्य कुर्य्यादन्नं सुसंस्कृतम्। सूर्य्याय चरुकं दत्त्वा सप्तम्याञ्च विशेषतः। यावन्तस्तण्डुलास्तस्मिन्नैवेद्ये परिसंख्यया। तावद्वर्षसहस्राणि सूर्य्यलोके महीयते" ति० त०। "तण्डुलो मेह जन्तुघ्नः स नवस्त्वतिदुर्जरः"। वैद्य० "भ्रष्टस्तु तण्डुलो रूक्षो सुगन्धिः कफनाशनः। पित्तकारी स विज्ञेयः" राजव०। तस्य किण्वशब्देन समा० राजद० पूर्वनि०। हीरकस्य २मानभेदे "सितसर्षपाष्टकं तण्डुलो भवेत् तण्डुलैस्तु विंशत्या" वृ० स० ८० अ०।

तण्डुलपरीक्षा स्त्री तण्डुलेन परीक्षा। दिव्यभेदे तद्विधानं वीरमि० उक्तं यथा पितामहः
"तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिम्भक्षणचोदितम्। चोर्य्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः" इति। चौर्य्यग्रहणमर्थविवादप्रदर्शनार्थम् "तदर्थार्थस्य तण्डुलाः" इति धनविवादे कात्यायनेनोक्तत्वात्। पूर्वेद्युर्यत्कर्त्तव्यं तत् स एवाह "तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शालेर्नान्यस्य कस्यचित्। मृण्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः। स्नानोदकेन सम्मिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत्। आवाहनादिपूर्वन्तु कृत्वा रात्रौ विधानतः" इति। शुचिः प्राड्विपाकः सूर्य्यस्थाने धर्मावाहनादिहोमान्तं सर्वदिव्यसाधारणविधिं कृत्वा आदित्यस्नानोदकेन शुक्लान् शालितण्डुलानाप्लाव्य रात्रावेवं कृत्वा तथैव प्रातःकालपर्य्यन्तं स्थापयेदित्यर्थः। स्नानोदकं देवताया इत्याह कात्यायनः "देवतास्नानपानीयं दिग्धतण्डुलभक्षणे" इति। प्रातः कर्त्तव्यमपि स एवाह "प्रभाते कारिणे देया आदित्याभिमुखाय त्विति"। कारिणे शोध्याय। देयाः तण्डुला इत्यनुषङ्गः। भक्षणञ्च सोपवासेन सूर्य्यालयमध्य एव कर्त्तव्यमित्याह वृहस्पतिः "सोपवासः सूर्य्यगेहे तण्डुलान् भक्षयेच्छुचिरिति"। शोध्यानुष्ठेयमनुवादव्याजेन दर्शयति पितामहः "प्राङ्मुखोपोषितं स्नातं शिरोरोपितपत्रकम्। तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्ततः" इति। भक्षयित्वा भक्षणं कारयित्वा हेतुमतोणिजन्तस्य भक्षेरयं प्रयोगः। पत्रे विशेषं स एवाह "भुर्जस्यैव तु नान्यस्य अभावे पिप्पलस्य त्विति"। शुद्ध्यशुद्ध्यवधारणोपायं स एवाह "शोणितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्य्यते। गात्रञ्च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत्" इति। वृहस्पतिरपि "शुद्धः स्याच्छुक्लनिष्ठीवी रक्तमिश्रे तु दोषभागिति"। कात्यायनोऽपि "शुक्लनिष्ठीवनाच्छुद्धो नियम्योऽशुचिरन्यथेति"; "अपोग्निरुदकञ्चैव विषङ्कोषस्तथैव च। तण्डुलाश्चैव दिव्यानि सप्तमस्तप्तमाषकः।" इति पितामहस्मृतिः। "तण्डुलाश्चैव कोषश्च शङ्कास्वेव न संशयः" इति मिताक्षराधृतस्मृतिः।

तण्डुला स्त्री ताडि–उलच् नि० नुट् ह्रस्वश्च। २महासमङ्गायाम् २विडङ्गे च राजनि०। ३तण्डुलीयशाके यवतिक्तायां स्त्री ४शशाण्डुल्याम् स्त्री राजनि० गौरा० ङीष्।

तण्डुलाम्बु न० तण्डुलक्षालितमम्बु–शा० त०। तण्डुलक्षालनोदके (चेलुनि) तण्डुलोदकादयोऽप्यत्र। "जलमष्टगुणं दत्त्वा दत्त्वा पलं कण्डितण्डुलात्। भावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्मणि" वैद्यकपरिभाषा।

तण्डुलिकाश्रम पु० न० तीर्थभेदे जम्बूमार्गादपावृत्य गच्छेत्तण्डुलिकाश्रमम्। न दुर्गतिमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति" भा० व० ८२ अ०। तण्डूलिकाश्रममिति दीर्घपाठः क्वचित् कः, स च लिप्तिकरप्रमादकृत इत्यन्ये।

तण्डुलीक पु० तण्डुलीयक+पृषो० यलोपः। तण्डुलीयकशाके शब्दरत्ना०।

तण्डुलीय पु० तण्डुलाय तद्भक्षणाय हितं छ। (क्षुद्रनटे) (चाँपानटे) १शाकभेदे २विडङ्गे च। स्वार्थे क। तण्डुलीयक उक्तशाके अमरः।
"तण्डुलीयो मेघनादः केन्दरन्तण्डुलेरकः। भाण्डीरस्तण्डुलीवीजो विषघ्नश्चाल्पमारिषः। तण्डुलीयो लघुः शीतो रूक्षः पित्तकफास्रजित्। सृष्टमूत्रमलो रुच्यो दीपनो विषहारकः"। तद्भेदः जलतण्डुलीयं शास्त्रे कञ्चटमिति प्रसिद्धम्। पानीयतण्डुलीयो यस्तत्कञ्चटमुदाहृतम्। कञ्चटं तिक्तकं रक्तपित्तानिलहरं लघु" भावप्र० स्वार्थे के कापि अत इत्वम्। तण्डुलीयिका विडङ्गे स्त्री राजनि०। तण्डुलीवीजोऽप्युक्तशाके पु० भावप्र०।

तण्डुलु पु० तण्डुल+पृषो०। विडङ्गे शब्दर०। [हेमच०।

तण्डुलेर पु० तण्डुल+स्वार्थे वा० ढ्र। तण्डुलीयकशाके

तण्डुलोत्थ तण्डुलात् तत्क्षालनादुत्तिष्ठति उद्+स्था–क। (चेलुनि) तण्डुलाम्बुनि राजनि०। तण्डुलाम्बुशब्दे दृश्यम्।